

כתובת יוונית על מתקן השקאה בדרום ארץ-ישראל

מאת משה שובה

באבגוסט שנת 1939 הציג מר אוקן, סוחר עתיקות ידוע בירושלים, לד"ר מ. שלסינגר לקנות לוח שעליו חרותה כתובת יוונית מדרום א"י. ד"ר שלסינגר הזמיני לקרוא את הכתובת ולהביע את דעתי עליה. הקנייה לא יצאה לפועל והכתובת שבה אל חנותו של מר אוקן⁽¹⁾. זמן קצר אחר-זאת התעניין בה הקונסול הכללי הרומאני שבירושלים, מר מרפו ביקה, וקנה אותה. במכתבו מיום 6 לנובמבר של אותה השנה אל חברי הנכבד, מר מ. אבי-יונה, לא בלבד שהסכים כי אפרסם את הכתובת אלא הביע את שמחתו ותודתו אם אעשה זאת. הכתובת חקוקה באותיות ישרות ברורות על לוח אבן שרחבו 46 ס"מ בקירוב, וגבהו יותר מ-23 ס"מ⁽²⁾. גודל האותיות בשלוש השורות הראשונות הוא 3 ס"מ ובש' ד' 4 ס"מ. חו לשונה של הכתובת:

ΚΑΙΤΑΥΤΗΝΤΗΝ
ΤΗΤΣΥΔΑΤΩΝΜΕΧΑΝ
ΗΣΟΛΑΜΠΡ/ΠΑΤΗΡΙΑ
ΑΡΙΩΝΕ ΦΕΥΡΕΝ
ΑΡΕ ΤΗΝ

Kai taúτην τήν
τῆς τ(ῶν) ὑδάτων μεχαν-
ῆς ὁ λαμπρ(ότατος) πατήρ Ἰλ-
αρίων ἐφεύρεν
ἀρετήν

בש' ב' נכתבו האותיות ET כשהן משולבות במצמדת (ליגטורה). סימן הקיצור נחרת לחוד, אחרי ה-T שהוא שייך אליה. ET הן קטנות יותר מיתר אותיות הכתובת, וגבהן 2 ס"מ, מלבד קיצור זה מצוי עוד קיצור אחד בש' ג' בתיבה λαμπρ(ότατος). תרגום הכתובת הוא: גם את השלמות הזאת של מכונת המים המציא האב המפואר הילאריון. מן התיבה και, שבראש הכתובת, יש ללמוד שהיה עוד מתקן מים אחד במקום זה, או במקום סמוך אחר, מעשה ידיו של אותו הילאריון עצמו. יש לשער אפילו כי גם המתקן הראשון צויין בכתובת מיוחדת וכתבתנו מרמזת אליה. כנראה היה הילאריון זה מומחה לכך. ואין זה מן הנמנע כי מתקן המים הזה היה רק חלק של מתקן אחר, אולי גדול יותר, שהיה קשור בוה הנזכר בכתבתנו. יש לשים לב לכך כי שתי השורות התחתונות של כתבתנו חרותות משני עבריו של פתח עגול למחצה—D, בו עבר בוודאי פי הצינור

(1) אני נוהן את הפרטים האלה, שמא יהיו פעם לתועלת בקביעת מוצאה המדויק של כתובת זו.

(2) המספרים האלה על-אודות גודל הלות אינם מדויקים. נשארה בידי רק העתקת ניר המציינת את הכתוב עצמו בשלמותו, אולם לא את קצוות הלות, כי לא רשמתי לי את המידות כשראיתי את הלות. וזכר אני כי מתחת לכתובת עצה נמצא עוד שטח-מה פנוי.

(המרוב) שדרכו שטפו המים. דווקא סידור זה עלול לחזק את ההשערה המובעת לעיל. האם ניתן לנו לקבוע בדיוק את הוראת הביטוי μηχανή τῶν ὑδάτων? במלה μηχανή מסמנים כל מכונה, או צעצוע טיכני³. ביחוד שכיחה המלה בהוראת מכונת השקאה, עי' למשל Ox. Pap. VI, 985 (IAD) ἀνθλάσμα(τος): Φαύστῳ ἀντλοῦντι μηχανήν (vήν) הוצאה לפאוסטוס ששאב במכונת השקאה. המלה התקשרה במידה כזאת אל מושג ההשקאה והיתה כל כך רגילה בהוראה זו, עד-כי גם קרקעות שלחים, שהושקו בעזרת מכונת השקאה—μηχανή, נודעו בשם זה. הוכחה לכך משמשת—דרך משל—התעודה Lond. Pap. V, 1765 משנת 554 אחר ספה"ג, שבה מכריו מי שהוא על חכירת קרקע (ש' ה'): ἀ]ῦθαιρέτως μεμισθῶσθαι παρ' ὑμῶν ἐπὶ διετή... διαχειμένην... ἐν τῇ μηχανῇ ברצוני הטוב לשנתים... הנמצאת... באדמת שלחים...⁴. הפועל העובד במכונת ההשקאה נקרא μηχανάριος⁵.

המלה ἀρετήν באה בסוף המשפט לשם הדגשה מיוחדת. קשה לתרגמה בקשר עם מכונת מים. מלה זו, החשובה כל-כך בתרבות יוון הקלאסית, שהועברה מהאדם על בעלי-חי בכלל כבר בימי סוקרטס ולפניו, מציינת כאן את שכלולה ושלמותה של המכונה. ואמנם נמצאת המלה בספרות גם בטכסטים הקנים בחיות ובאדמה⁶. בפפירוס מסבטוניס I, 5, 146 (מהמאה ה' לפסה"ג) מדובר על ἡ ἐν ἀρετῇ κειμένη γῆ (אדמה הנמצאת במצב מצויין). אפלאטון (מדינה^d 601) מדבר פעם על ἀρετῆ של σαεῦς אחד⁷. נראה כי המלה נדירה בתקופה הביזנטית, בו בזמן שהיתה מקובלת בכתובות כבוד בנוסח ἕνεκα ἀρετῆς וכד'⁸. על ἀρετῆ של מעיין מדובר באפיגרמה אחת, וזו לשונה: τῆν δ' ἀρετῆν κρήνης: (את השלמות הרבה של המעיין גילה והשכל) של בן אספורגוס⁹.

(3) למשל תוקידידס 2, 76; הירודוטוס 2, 125; 2; אפלאטון, קראטידוס 425^d, כן גם

Wilamowitz, *Lesebuch* II, S. 67.

(4) עי' גם Ox. Pap. I, 137, 13 foll. χρείας καὶ νῦν γεναμένης εἰς τὴν ὑπ' ἐμὲ γεου... μηχανήν... הפפירוס נכתב בשנת 584 והוא עשוי לבאר לני כיצד התפשטה הוראת המלה ממכונת השקאה גם על אדמת שלחים המושקית במכונה זו. וכן ר' שם, מס' IX, 1208, 14 ὑδρεύματα καὶ μηχανή: מהמאה ה' אחר ספה"ג; שם, מס' XVI, 1831, 13 εἶνα μὴ ἄσπορος μίνη ἢ τούτου μηχανή: פפירוס זה הוא מן המאה ה'.

(5) ר' B.G.U. 325, 7 מהמאה ה' אחר ספה"ג; Ox. Pap. VI, 985, μηχανή(ναρίῳ).

(6) עי' הירודוטוס, 198, 4; 5, 7; תוקידידס 2, 1; אפלאטון, מדינה, 335^b.

(7) ממלונם של Liddell-Scott-Jones, s. v., ἡ ἀρετῆ, איני יכול לעיין בספר זה, כי אינו נמצא ברשותי.

(8) אין לשער כי מחבר הכתובת שאל את המלה הזאת מנוסח ה-LXX, כי שם משמשת המלה במובן ἀρετῆ של האל, וכן משתמש בה גם פילון. גם בבגרות החדשה השימוש הוא קרוב לזה של ה-LXX; ופעם, במכתב אל הפיליפיים ד', ח' היא מצוייה בהקבלה ל-ἐπαινος, ברישמת מידות טובות. גם במכתב ב' של פטרוס א', ה', הוראת המלה רחוקה מאוד מהשימוש שבו היא משמשת בכתבתו.

L. Robert מעיר ב-*Rev. Et. Gr.* 1938, p. 471, לכתובת מגלטיה (ר' JRS 1937, pp. 18 foll. S. G. C. Anderson): Γλύκερος... intéressante par le mot ἀρετῆ: הערה זו: (τεῦξεν τότε δῶρον ἀνακτος τῆν ἀρετῆν ἔσορῶν

Rev. Et. Gr. 1938, p. 471, לכתובת מגלטיה (ר' JRS 1937, pp. 18 foll. S. G. C. Anderson): Γλύκερος... intéressante par le mot ἀρετῆ: הערה זו: (τεῦξεν τότε δῶρον ἀνακτος τῆν ἀρετῆν ἔσορῶν

Rev. Et. Gr. 1938, p. 471, לכתובת מגלטיה (ר' JRS 1937, pp. 18 foll. S. G. C. Anderson): Γλύκερος... intéressante par le mot ἀρετῆ: הערה זו: (τεῦξεν τότε δῶρον ἀνακτος τῆν ἀρετῆν ἔσορῶν

Rev. Et. Gr. 1938, p. 471, לכתובת מגלטיה (ר' JRS 1937, pp. 18 foll. S. G. C. Anderson): Γλύκερος... intéressante par le mot ἀρετῆ: הערה זו: (τεῦξεν τότε δῶρον ἀνακτος τῆν ἀρετῆν ἔσορῶν

Rev. Et. Gr. 1938, p. 471, לכתובת מגלטיה (ר' JRS 1937, pp. 18 foll. S. G. C. Anderson): Γλύκερος... intéressante par le mot ἀρετῆ: הערה זו: (τεῦξεν τότε δῶρον ἀνακτος τῆν ἀρετῆν ἔσορῶν

Rev. Et. Gr. 1938, p. 471, לכתובת מגלטיה (ר' JRS 1937, pp. 18 foll. S. G. C. Anderson): Γλύκερος... intéressante par le mot ἀρετῆ: הערה זו: (τεῦξεν τότε δῶρον ἀνακτος τῆν ἀρετῆν ἔσορῶν

העובדה כי בכתובת מדובר על המים בלשון רבים — ὕδατα — יכולה אולי להיראות כהוכחה לכן כי המחבר היה נוצרי, שהושפע על-ידי לשונם של ה-LXX והברית החדשה, שגם בהם מקובלת במידת-מה צורת הרבים של תיבה זו¹⁰. אך האם מותר לשער שלא דווקא לשון המקורות הביאה את מחבר הכתובת לידי בחירת לשון הרבים, אלא עצם העובדה שהיה לפניו מתקן מים מסונף יותר ולא רק פי ברו בלבד^{10a}?

ואשר לפירוש הפועל ἐφεῦρεν יש להחליט אם כוונתו להורות: הוסיף והמציא, או פשוט: המציא. ההוראה הראשונה נמצאת בספרו של פאוסאניאס 3, 12, 10, אמנם, פירוש זה יהפוך את המלה καί לסבטולוגיה, אולם למען שבח את האיש שהמציא ובנה גם מתקן מים זה, וודאי לא היה מחבר הכתובת נרתע מפני כפילות זאת בביטוי בתקופה שבה נכתבו השורות האלה. וקשה להכריע, אין כל ספק כי כוונת הכתובת היא לשבח את האיש שהמציא ובנה את המכונה הודות לכשרונותיו המיוחדים.

לכסוף יש לעמוד על תואר הכבוד שבו הוכתר הילאריון: λαμπρό(ότατος) πατήρ. ברור שאין לחשוב כי בנו הוא שהציב את הכתובת, אלא שקהל מסוים מכבד את בונה המתקן בתואר הרגיל בזמנו. באודיסיאה כבר פונים אל אנשים מכובדים, כשהם גדולים מגיל המדבר, בתואר זה¹¹. אף אל אח גדול כבר פונים במלה זו בתקופת התלמיים¹². במכתב נוצרי משנות 264-282 אחר ספהינ P. Amh 3, 2, 16 קוראים אנו: τὸν πατέρα Ἀπολλώνιου. המלה רגילה כתואר כבוד באגודות (ב-collegia); ואין לתמוה איפוא אם נזכר πατήρ συναγωγῆς¹³. אין לברר, אם בכתבתנו נכתב תואר הכבוד הזה סתם, או אם מציבי הכתובת הם יחידה ידועה, יחידה עדתית או אגודה. אם נכונה ההשערה השנייה יש לשער כי בכתובת הראשונה, שציינה את מתקן המים במקום אחר, נזכר שמו של הכפר, הישוב, או אולי האחוזה, שלתקנתו בנה הילאריון מה שבנה. λαμπρό(ότατος) הוא תואר כבוד שנוסף על תואר הקונסולים והפקידים בכלל מהמאה הג' אחר ספהינ ואילך. גם חברי מועצות עירוניות מוכתרים בתואר כבוד זה¹⁴. אין מן הנמנע לשער שהילאריון היה חבר למועצה כזאת. אולם כאמור אין להסיק מסקנה ברורה מעצם נוסח הכתובת¹⁵, כל זמן שלא נודע מקום המצאה המדויק.

עצם השם Ἰλαρίων גם הוא אינו מניח להסיק מסקנות ודאיות. הוא רגיל ביוון

10 ר' האכננאיון של יוחנן ג', כ"ג, ושם נאמר על כנייה Σαλείμ Αἰώνος ἐγγύς τοῦ Σαλείμ (שפני שמים רבים היו שם) ὅτι ὕδατα πολλὰ ἦν ἐκεῖ καὶ ἀπέθανον ἐν τοῖς ὕδατιν (על החיירים; ומתו במים); על מיים ים כנרת ר' שם י"ד, כ"ח; וכן חוין יוחנן א' ט"ו; י"ב; י"ט; י' לפי יחוקי מ"ג ב'; קול מים רבים (φωνῆς ὑδάτων πολλῶν); תהילים צ"ב, ד' ועוד. 10a בפמירוסים משתמשים לרוב בלשון רבים כשונים על מתקן מי-השקאה מסונף. ἄρεσις ὑδάτων...

B.G.U. 33, 3; P. Fay. 110, 15 וגם 28 — P. Flor. 388, 44

11 ר' — דרך משל — 28 η.

12 השווה Wilcken, *Urk. d. Ptolemäerzeit*, 65, 3 (II B.C.). יור מכובד השווה P. Pap. Ox. X, 1296, ש' 15; שם, מט' 2, 1665, XIV. Κλαυ[δίω] τῷ πατρὶ...χαίρειν

13 LXXXIV, I, קורפוס; Cabrol-Leclercq, s. v. pater.

14 על λαμπρό(ότατος) בכתובות אי ר' מאמרי במאסף מנחה לרוד, ע' ק"ד ואילך.

15 מקרה אחד שבו צורפו שני תארי הכבוד יחד נודע לי מפי תלמידי מר פוקס: בארסינואי נזכר Wessely, *Griech. Papyrus*— Τιμόθεος ὁ λαμπρό(ότατος) πατήρ τῆς Ἀρσινουτιῶν πόλεως (urkunden, 176). כשמתחילים בנוסח זה מתקבלת על הדעת יוחר ההשערה, כי את הילאריון מכבדת יחידה עדתית כל-שהיא, שבה היתה לו עמדה מכובדת.

ובמצרים, גם בתקופה מאוחרת¹⁶. יש לציין כי השם נמצא בכתובת קבר נוצרית בת המאה ה' שנמצאה בבאר-שבע^{16a}.

סגנון הכתובת מעיד על ידיעת הלשון, ויש בו מן הגנדרנות ואף-מן השחצנות. סדר המלים נתכוון להיות קלאסי. והמלה הקלאסית ביותר הועברה לסוף המשפט בהדגשה ברורה (היא תופשת שורה שלמה) ונכתבה באותיות גדולות. ריח למוד הדקדוק והסגנון של ביה"ס נודף מסדר המלים. רציפותן של שלוש מלות המין בזו אחר זו $\tau\omega\nu$ τῆς τῆν, ששמות העצם שלהן באים אחריהן בסדר הפוך, אין בה טעם רב, אולם הכלל הדקדוקי נשמר בקפדנות. ב-κακοφωνία שבסדר זה של המלים אין המחבר המאוחר מרגיש¹⁷. גם הכתיב הוא קורקטי כמעט ללא טעות. רק ה-ε שב-μεχανή היא לא לפי כללי הכתיב.

הקיצורים שבכתובת אינם יכולים לשמש ראייה מכרעת בקביעת תאריכה. אולם הם מקרבים אותנו בוודאות מסויימת למאות הה'הו' אחר ספה"נ. הקיצור TS (=τῶν) אינו רשום במאמרו של אבי-יונה Abbreviations, אולם קיצורים אחרים, כגון T' ר' /T' שייכים שניהם דווקא למאה הג'. τῶ(ν) מצוי במאות הה' – הו'¹⁸. TQS נמצא. אולם אין לקבוע לו תאריך. על סימן הקיצור S ותדירותו ר' אבי-יונה, ע' 37; הוא הסימן החביב ביותר על סופרי התקופה הביזנטית, ומהסטיסטיקה המאלפת של אבי-יונה יש ללמוד כי הוא סימן הקיצור הטיפוסי במאה הו'. הקיצור השני ΛΑΜΠΡ/ אינו נמצא גם הוא במקרה בין הקיצורים שאבי-יונה מצטטם. הקיצורים השונים של המלה הזאת¹⁹ הם בני המאות הג' – הו' במידה שאפשר לקבוע את תאריכם. על סימן הקיצור בקו אלכסוני עלידי ה-P עי' אבי-יונה, עע' 36 ואילך, והמקרים שהוא מביא שם הם דווקא בני המאה הו'.

צורת האותיות מרשה לנו לקבוע את זמן הכתובת בקירוב. ראייה ודאית לתקופתה המאוחרת למדי היא ה-A, שבה נחרתו במקום הקו המאונך שני קווים אלכסוניים שמנקודת פגישתם יורד עוד קו קטן מאונך: Y. הוספת הקו האחרון סימן מובהק הוא לכתב מאוחר²⁰. ה-ε וה-E מרובעות, ואילו ה-Ω עגולה. האלפבית של כתובתנו מעורבת. לפנינו תערובת של האלפבית העגולה או הסגלגלה וזו המרובעת. הכתב הוא איפוא בן המאה הה' או הו'; לפי הרושם הכללי יש לבכר תאריך במאה הו'. צורת ה-Δ מחזקת את הקביעה הזאת²¹.

יש להצטער עליכך שאין אנו יודעים את מקום המצאה המדוייק של הכתובת. היא מן הנגב, ומה שאמרנו על השם Ἰλαρών שבבאר-שבע יכול גם הוא לרמוז על הנגב.

16) השווה סווידאס, s. v. וגם 113; 194, Sozomenus, Hist. Eccl.

16a) ר' SEG VIII, 298 וגם Alt, ZDPV 1923, S. 63. הכתובת הושלמה α[μ]η† — Ἰλαρό[ωνος] καταθέσεως. השם Ἰλάρα מצוי ברומא כשם יהודי, ר' סררי, קורוס מס' 342. — Ἰλαρος, שם, מס' 343.

17) הריטור דינוניסיוס מהליקרנסוס נוהר מלהסמיך אפילו שתי מלות מין, ר' Raderm, Gr. d. NT., S. 35.

18) ר' אבי-יונה, ע' 106.

19) ר' אבי-יונה, ע' 88.

20) ר' לוחות האלפבית של Welles בספרו של Kraeling, Gerasa, עע' 359 ואילך;

צויר 15, מס' 284 (מאה VI); צויר 16, מס' 306 (משנת 531).

21) ר' Welles, שם, צויר 16, מס' 331.

על פריחתו של הנגב גם מבחינה חקלאית במאות הדי' – הו' יש לנו ידיעות. חלוצה וערים אחרות בנגב היו מרכזי חקלאות⁽²²⁾.

אם נכון פירושנו נמצאת עתה בידינו עדות יקרה על השקאה ומכונות השקאה בנגב. כל כמה שאני יודע זאת היא התעודה האפיגרפית הראשונה המעידה עדות ישירה על מתקני מים בדרום ארצנו. אין כל ראייה ברורה בכתובת לדתו או למוצאו של הילאריין, אם היה נוצרי או יהודי או הליני. השם אינו יכול לשמש אחיזה כל שהיא להחליט עליך. נצחון הנצרות במאה הדי' בדרום היה שלם, אך יהודים ישבו בדרום במאות השנים שאחרי החרבן ויש אפילו עדויות לכך שהתעסקו בחקלאות⁽²³⁾. שימוש המלה *ūdāta* גם הוא אינו מניח לנו להחליט בשאלה זו. העובדה שמחבר הכתובת קבל השכלה יוונית-אטית טיפוסית מלמדת דבר-מה על ידיעת היוונית והוראתה בנגב בתקופת הכתובת, אולם אינה מסייעת בידינו להכריע עם איזו מן העדות שישבו בארץ נמנה בעל מתקן ההשקאה הזה.

(22) השווה בר-דרומא, הנגב, *passim*; אבי-יונה, ידיעות ב', ע' 44 ואילך.

(23) ר' A. Alt, *JPOS* 1938, p. 158 על הישוב היהודי בנגב ערב הכיבוש הערבי. ר' גם

מאמרי: ידיעות ה', חוב' ג', ע' 61 ואילך; ציון שנה ב' ספר ג', ע' 106 ואילך.

אגדות החורבן בבית הכנסת בדורא

מאת מ. ה. כרשמאי

מאז נחשפו שרידי בית הכנסת בדורא-אירופוס חזרו ונטפלו לבירור פשר הפרסקאות שבקיר הצפוני מעל אוור הריבוד. הצד השווה בכל הפתרונים שהוצעו עד כה היא ההנחה שכאן תיאור איקונוגרפי של מתים שהחיה יחזקאל¹, ולא נחלקו אלא בפירושי פרטים והרכבי התמונות והסמלים לחטיבה רעיונית אחת. באמת הרגישו המחברים בפרכות המרובות הנובעות מתוך הנחה זו, וא. ל. סוקניק סיכמן במאמרו², אבל גם הוא אין ידו זזה מן ההנחה האמורה, והוא הדין בפירושו החדש של אמיל ג. קרילינג. אמנה בקיצור את הפרכות האיקונוגרפיות העומדות למפגע בדרך

(1) du Mesnil du Buisson, *RB* XLII (1934), p. 117; XLV (1936), p. 85; C. H. Kraeling, *The Excavations at Dura-Europos, Preliminary Report of Sixth Season's Work* (1932-33), New Haven, 1936; E. L. Sukenik, *JPOS* XVIII (1938), pp. 1 foll.; du Mesnil du Buisson, *Les peintures de la synagogue de Dura-Europos*, Pontifical Biblical Institute, Rome 1939; Emil G. Kraeling, *BASOR* 78 (April 1940), pp. 12 foll. מונטגומרי בפירושו ליחזקאל ב', *International Critical Commentary*.

מקבל את הסירוש הזה כהלכה מסוקה.